

DE GENTSE SINT-MICHIELSTOREN: NIET VERWEZENLIJKE ARCHITECTEN- DROMEN EN EEN HISTORISCH VERANT- WOORD RESTAURATIEVOORSTEL

Luc Devriese

De bekende westertoren van de Sint-Michielskerk heeft zijn uitzicht te ‘danken’ aan de bestraffing in 1540 van de Gentenaars door keizer Karel die hen onder meer zeer zware geldboetes oplegde. De stadskas was meteen leeg en de bouw werd abrupt stopgezet. De torenstomp werd zelfs niet afgedekt.

Maar dat kon zo niet blijven duren. Hoewel men zich niet kon baseren op een bewaard gebleven origineel ontwerp, werden in de daaropvolgende eeuwen meerdere plannen gemaakt om het bouwwerk te vervolledigen met een torenspits, het ene al ambitieuzer dan het andere. Opmerkelijk is de verticaliserende stijl van al deze ontwerpen: de toren moest in de eerste plaats hoog worden, zeer hoog. Pas na zowat drie eeuwen gaf men het definitief op en hield men het bij het dichten van de onderbouw.

Een voorzichtig restauratievoorstel wordt geformuleerd dat opteert voor een terugkeer naar de toestand in 1540: de stomp op zijn huidige hoogte, maar geopend en onbedekt, zoals historisch exact geïllustreerd door Wynantz ca. 1820. De toren met het uitzicht van 1540 als aanklacht. Veel sprekender dan wat er nu staat.

Inleiding

De zware, kolossale onderbouw van de westertoren van de Gentse Sint-Michielskerk, niet meer dan een kloek huis hoog – maar dan wel eentje van bijna 25 meter – valt op, telkens opnieuw, als je op het pleintje ervoor staat. Dat is al bijna vijf eeuwen zo. Een door Frans De Potter (1893 e.v.) geciteerde zestiende-eeuwse kroniek heeft het over de bouw van de toren ‘welck werck quaden voortganck heeft, ende is nog maer een huys hooghe boven der eerden’. Hoewel het zeker niet ontbrak aan goede voornemens om de toren ooit af te werken, is het er nooit van gekomen. Hieronder presenteren we de bewaard gebleven ontwerpen in chronologische volgorde.

Hoger, hoogst

Frans De Potter (1898) vermeldt in deel VII van zijn standaardwerk *Gent van den oudsten tijd tot heden* dat in 1652 betaald werd ‘voor het maken van een kopie van den nieuwen torre’ aan een zekere Gillis Boniou(r)s, die blijkbaar niet de eigenlijke ontwerper was. De toren moest behoorlijk groots worden: hij zou 350 voet meten. Omgerekend uit Gentse bouwvakvoet (29,98 cm, zeg maar 30cm), zou dat 105 meter geweest zijn. Ter vergelijking: de Sint-Baafstoren meet 89 meter.

Maar misschien was dit nog niet hoog genoeg. De Potter schrijft dat dit ontwerp niet voldeed voor het kerkbestuur. En verder citerend: ‘Een befaamd bouwkundige, Lieven Cruyl, onderpastoor te Wette- ren, ontving ten jare 1662 last om een nieuw ontwerp te leveren (...). Hadde men dit plan (afb. 1) mogen uitvoeren dan, dan zou de stad Gent een bouwkundig juweel te meer gehad hebben: de toren der Sint-Michielskerk zou niet alleen de grootste en schoonste der stad geweest zijn, maar, die der O.L. Vrouwekerk te Antwerpen uitgezonderd, de hoogste en schoonste van al de tempels in ons land.’ De schaal bij het plan van Cruyl, waarvan een kopie in steendruk weergegeven staat op een uitvouwblad bij De Potter, geeft een hoogte aan van 470 Gentse voet (136 meter).

De zaak zoals voorgesteld in *Gent van den oudsten tijd...* is lichtjes verwarrend: de enige afgewerkte van de twee geplande Antwerpse torens meet ‘slechts’ 123 m. Op de kopie van het torenplan bij De Potter wordt het ontwerp foutief gedateerd in 1652 (in werkelijkheid 1662) en (correct) toegeschreven aan graficus Lieven Cruyl. Aan deze onge- woon talentrijke man werd in de GT-jaargangen 2020 -2021 een artikel in drie delen gewijd. Hierin werd aangetoond dat Cruyl ook als bouwkundige beslist zijn mannetje kon staan.

Afb. 1. Ontwerp gemaakt in 1662 door Lieven Cruyl (fotografische afdruk, UGent Boekentoren Beeldbank BRKZ-TOPO-N- 000193). Een lithocopie (steenafdruk) van hetzelfde ontwerp weergegeven in deel VII van Frans De Potters *Gent van den oudsten tijd...* draagt onderaan het foutieve jaartal 1652.

In de zeventiende en achttiende eeuw aarzelend naar nieuwere vormen

De stijl van Cruyls ontwerp is zuiver laatgotisch. Zonderling is wel dat bij een bijna 10 jaar eerder gemaakte maquette voor dezelfde toren ‘de onbekende ontwerper resoluut koos voor een veel modernere vormtaal’ (citaat uit De Vuyst, 2015). Er kan geen twijfel bestaan over de datering van dit nu in het STAM bewaarde imposante stuk: het draagt een authentiek jaartal 1653. Dit ontwerp viel duidelijk in de smaak. De maquette bleef lange tijd in de kerk zelf bewaard.

Afb. 2. Gravure door Norbert Heylbrouck (Atlas Goetghebuer L 74 nr. 11) met de toren uitgebeeld aan de hand van de in het STAM bewaard gebleven maquette.

Latijns opschrift (vertaald): Aanblik van kerk en toren van Sint-Michiels in Gent, zoals die moet volmaakt worden (sicut perficietur).

Op een veel latere afbeelding van de Sint-Michielskerk (afb. 2) gegraveerd door Norbert Heylbrouck, die in de jaren 1700 actief was, prijkt een (niet bestaande) torenspits die duidelijk afgeleid werd van de maquette, zoals eveneens aangetoond door De Vuyst. Deze auteur wijst ook op verwantschap van de maquette uit 1653 met de Amsterdamse (kerk)torens uit de eerste helft van de 17de eeuw. Volgens dat ontwerp zou de toren een tweedelige derde bouw-

laag krijgen in gotische stijl, aansluitend bij de bestaande onderste. Daarboven waren drie versmallende verdiepingen in baroktrant gepland. Die werden, zoals het hoorde in die tijd, bekroond met een ui- of peervormige spits. Ondanks de stijlverschillen, ondanks dat geschipper tussen gotiek en barok, vormt dit toch een homogeen geheel.

In de eerste helft van de 18de eeuw (vóór 1740) was het de beurt aan de heel bekende bouwmeester Bernard de Wilde om een plan te maken (afb. 3). Deze architect werkte in een heel andere stijl: onder meer het rococo stadspaleisje Falligan op de Kouter werd door hem ontworpen. Voor de Sint-Michielstoren hield de Wilde het relatief laag: een extra geleiding met een reuzengrote Maagd van Gent in medaillon, daarboven een achtkantige verdieping met het torenuurwerk, het geheel bekroond met uivormige spits. Over dit ontwerp, bewaard in het Gentse stadsarchief is verder niets geweten.

Christelijk triomfalisme in de Napoleontijd?

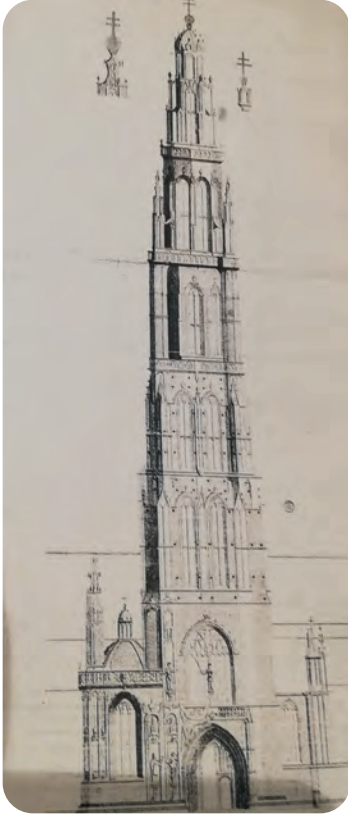
Een volgend ontwerp (afb. 4) zou dateren uit het begin van de jaren 1800. Dit althans volgens de doorgaans betrouwbare notities in de ‘Atlas Goetghebuer’

op het blad met de tekening (Zwarte Doos). Uit de periode dus dat het concordaat van Napoleon met de paus (1801) tot stand kwam. De Sint-Michielskerk was toen, na een bewogen episode als profane ‘tempel van de rede’, aan de katholieke eredienst teruggegeven. Dit naamloze ontwerp was weerom van het megalomane type. Oppervlakkig gezien lijkt het silhouet gotisch. De koepelvormige bedekking van een lage zijtoren, de torenspitsen en details in de versiering wijken hiervan af. De toren zelf is vrij sober opgevat en de ornamentiek neigt hier en daar naar classicistisch, terwijl de toren in zijn geheel niet zo is.

Het jaartal 1801 is ongewoon vroeg, te vroeg om van neogotiek te mogen spre-

Afb. 3. Ontwerp van Bernard de Wilde (bovengedeelte). Pentekening met waterverf gekleurd (vóór 1740) in Zwarte Doos, Atlas Goetghebuer L74 nr. 6. Een moeilijk te reproduceren voor-aanzicht en een doorsnede bleven in dezelfde collectie bewaard.

ken. Het oudste neogotische gebouw gereali- seerd in Gent, een tuinpaviljoen aan de Leie, horend bij een huis in de Veldstraat, zou date- ren uit 1821 (Laleman, 1975). Augustus Pugin, de prestigieuze Engelse pionier van deze stijl, ontwerper van onder meer Westminster Palace, werd in 1812 geboren, onze plaatselijke coryfee Jean Baptiste Bethu- ne zag pas in 1821 het Kortrijkse levenslicht.

Het plan 1801 is een raadselachtig geval. Was het opvallend grootse, we mogen zelfs zeggen triomfalistische concept van deze Sint- Michielstoren een vroege uiting van het christelijk reveil na de Franse revolutie? Werd het ontwerp misschien zo opgevat om het voorbije leed van de kerkelijke gemeenschap te compenseren? Wat er ook van zij, er kwam niets van in huis.

Afb. 4. Naamloos ontwerp uit begin 19de eeuw. Pentekening gekleurd in grisaille (Zwarte Doos, Atlas Goetghebuer L 74/ 10).

In de aanloop van de wereldtentoonstelling

Gedurende de hele negentiende eeuw bleef de neogotiek in de kerkenbouw alles overheersen. Wat genoemd werd de Sint-Lucasscholenstijl palmde de hele katholieke zuil in, kloostergebouwen en scholen inclusief, en – niet te ver- geten – ook de meestal overvloedige ornamentiek. En alsof dit alles nog niet genoeg was, maakten niet veel meer dan een goeie eeuw geleden twee gere- nommeerde architecten, August Poppe en Valentin Vaerwijck, aanzetten tot ontwerpen voor het vervolledigen van de Sint-Michielstoren in nog maar eens dezelfde stijl. Dat gebeurde tijdens de rage van renovaties en reconstructies van het gedeeltelijk imaginaire oude Gent die aan de Wereldtentoonstelling van 1913 voorafging. Goed geprobeerd, maar het bleef bij een leuke tekening en een fotomontage.

Poppe (Gent 1867-1947) was de architect van o.m. de neogotische Sint- Amanduskerk in Oostakker en, in een heel andere stijl, het gebouw aan de Coupure Links van de UGent Faculteit Bio-ingenieurswetenschappen,

destijds het 'Boerekot'. Voor de Sint-Michielstoren zag deze architect het groots. In 1911 betrok hij ook de Sint-Michielshelling en bijhorende bebouwing in zijn ontwerp, maar kwam niet verder dan de hierbij gereproduceerde voorstelling (afb.5).

Afb. 5. Impressie door architect Poppe (1911) voor mogelijke bebouwing aan de Sint-Michielshelling met torenspits in laatgotische stijl (fotocollectie Zwarte Doos).

In dezelfde optiek is er ook een pre-ontwerp gemaakt door Valentin Vaerwijck (Gent 1882-1955). Deze architect, vooral bekend om zijn realisatie van de Belfortbekroning, maakte enkel een fotomontage van de bestaande toestand van de site met erop gemonteerd een synthese van de in deze bijdrage gepresenteerde vroegere ontwerpen (afb. 6). Meer dan impressies of proefballonnetjes opgelaten in de aanloop van de Wereldtentoonstelling van 1913, waren het niet. Ook zij bleven zonder gevolg. In het licht van wat in dit artikel beschreven staat, hoeft het niet te verwonderen dat deze laatste pre-ontwerpen, neogotisch waren.

Gotische stijl amper verlaten

Met uitzondering van de 17de- en 18de-eeuwse concepten of preconcepten, waaronder dat van de maquette in STAM dan nog een mengvorm laat zien, vertoonden de ontwerpen allen gotische kenmerken. Die stijl werd slechts aarzelend, schijnbaar met tegenzin verlaten. Dat mogen we besluiten uit de vergelijking van de bewaard gebleven ‘moderne’ maquette uit 1653 en het ontwerp – laatgotisch tot en met – van Lieven Cruyl dat negen jaar later gemaakt werd. Deze eminente graficus, die jarenlang in Italië werkte, kon het trouwens niet laten op zijn groot gezicht op oostelijk Gent nog in 1678 zijn bewondering te uiten voor de voor de gotische architectuur van het Schepenhuis van de Keure in zijn vaderstad (zie GT 2021 nr. 1). Wonderlijk toch hoe dit volmaakt laatgotisch ontwerp van een topbouwkundige te dateren is in 1662, toen deze stijl zo goed als helemaal verlaten was.

Afb. 6. Fotomontage van Vaerwyck (1913) bekrond met ‘ajuin’ waarop de draken dodende Sint-Michiël te zien is (fotocollectie Zwarte Doos).

Alhoewel... helemaal uit de gratie was de gotiek niet. Dat bewijst het stadhuis van Brussel, dat na de verschrikkelijke beschieting in 1695 door Villeroy snel weer opgebouwd werd met de uitdrukkelijke bedoeling het trotse monument zijn oorspronkelijke uitzicht te geven. In de jaren 1600 bleven ook in Gent de gotische ontwerpen niet onuitgevoerd in de laden steken. Vergeten we niet dat in deze stad tot een eind ver in de zeventiende eeuw effectief zo gebouwd werd. Getuige hiervan de verdwenen kerk in de Volderstraat (1619) op de locatie van de UGent aula. Nauwelijks te geloven dat ze ontworpen en gebouwd werd door en voor leden van de jezùietenorde, nochtans gereputeerde promotoren van de barokstijl. Zie hierover het recente artikel over hergebruik van Gentse kerken in GT (Devriese, 2020). Ook de laatgotische kapellen van Drongenhof en Baudelo aan de Ottogracht dateren uit die tijd, op de later aan deze laatste toegevoegde voorbouw (peristilium) na.

Bij de Sint-Michielskerk zelf werden na 1630 nog laatgotische koorkapellen met spitsboogvensters voltooid. Het zou nog tot 1652-1673 duren vooraleer de huidige bovenverdieping van de torenstomp met zes hoge vensters afgewerkt was (De Potter, 1898; Van Aerschot e.m., 1976). In de Gentse huizenbouw zou de traditionele plaatselijke stijl pas in de 18de-eeuw verlaten worden. Hiervan getuigen niet enkel talrijke goed gedateerde gebouwen in het stadscentrum, maar ook de unieke collectie gevelplannen bewaard gebleven in het stadsarchief (De Zwarte Doos).

Men kan stellen dat wat de torens betreft, deze in onze streken zo succesrijke stijl eeuwenlang bijna onafgebroken bleef doorleven tot in de eerste helft van de vorige eeuw, op een halfslachtige onderbreking na van niet veel meer dan anderhalve eeuw, ongeveer van 1660 tot begin jaren 1800.

De stomp: authentieke historische getuige

De ongelukkig ogende, om niet te zeggen lelijke torenstomp, waarbij we nog de pas eeuwen later aangebrachte overwelling en overkapping van de tweede geleding moeten wegdenken, vertegenwoordigt een niet onbelangrijk stuk Gentse stadsgeschiedenis. Net als de abrupt gestopte bouw van het middeleeuwse stadhuis, juist gezegd: het Schepenhuis van de Keure, in rijk geornamenteerde Brabants-gotische stijl, is hij het resultaat van een bewogen tijd, met twee Beeldenstormen die ook in deze kerk lelijk huishielden.

Men kan (twijfelachtige) troost vinden in de gedachte dat de torenstomp een authentieke getuige is van de voor Gent rampzalige periode, die begon met de zware straf opgelegd door keizer Karel (1540) en ruim een eeuw later eindigde met de ook hier uitbundig gevierde vrede van Münster (1646), die in feite

de Spaanse nederlaag bezegelde. De Sint-Michielstoren en het Stadhuis kunnen zelfs aanzien worden als in steen verstarde aanklachten tegen potentaten, die ‘hun’ rijke stad Gent niet totaal vernietigden, enkel omdat ze voor hen een te waardevolle bron van inkomsten was. Alfons Van Werveke (1927) gaf een van zijn nog steeds erg waardevolle stukjes niet onterecht als titel mee ‘Keizer Karel, stede verwoester’. Enkel sterk veranderende modes waren nog efficiënter op dat gebied, althans in de privé woningbouw.

De laatste grote uitgave voor de torenbouw dateert precies van 1538-1539 (De Potter, 1893). Daarna bleven de meeste bouwerven stil liggen, of ze werden slechts moeizaam verdergezet. In 1658 werd een aanbesteding uitgeschreven voor het maken van zes torenvensters, maar De Potter die de kerkrekeningen bestudeerde, twijfelt eraan of dat werk ooit uitgevoerd werd. De nog niet eens voor een derde of een vierde voltooide westertoren van Sint-Michiels bleef bestaan als een soort niet overdekte inkomhal, blootgesteld aan regen en wind. Het duurde nog tot 1772 vooraleer het tot een overwelling van de ingangspartij kwam (De Potter, 1893 e.v.). In 1825 werd er een vanop de begane grond onzichtbaar dak gezet boven de tweede geleding. Blijkbaar had men pas toen effectief de hoop opgegeven de toren verder uit te bouwen in de hoogte. Dit verhinderde niet dat er nog verder ontwerpen en (eerder vage) voorstellen zouden gemaakt worden, zoals we zagen.

Hier mag ook wel aangestipt worden dat de compacte en massieve, atypisch sobere buitenkant een rijk en zeer homogeen kerkinterieur herbergt, enkel ont sierd door de ontleistering van de muren. Daar was in de 19de en zelfs nog in vorige eeuw geen ontkomen aan. Ondanks de lange bouwgeschiedenis ver toont het laatgotische kerkgebouw tussen het Sint-Michielsplein en de Leie een opvallende eenheid in stijl. Op de er naast gebouwde sacristie na, bleef het gebouw vrij van historiserende ‘verfraaiingen’. En dit nog wel in een omge ving waar het er letterlijk van bulkt.

Een ‘gepast’ restauratievoorstel, met een verhaal

Mocht men werkelijk ooit aan restaureren denken, dan liefst geen bijkomen de geledingen bouwen in gotische stijl, zoals op de meeste hier getoonde ont werpen. Men zou beter opteren voor het wegnemen van de veel later aange brachte overwelling en bedaking van het ‘torenportaal’. Zo krijgt men een goed idee van de toestand van 1540, zoals die nog goed zichtbaar was bijna drie eeuwen later in de Hollandse Tijd, toen Wynantz er een tekening van maakte (afb. 7). Een dergelijke ingreep zou geen gefantaseerde ruïne opleve ren, maar zou historisch correct zijn en... veel goedkoper dan bv. een heel

Afb. 7. De bekende Sint-Michiëlstorenstomp zoals gezien door de Brusselaar Wynantz in de Hollandse Tijd, omstreeks 1820 (overgenomen uit *Kleurrijk. Wynantz en Gent, Snoeck & Zwarte Doos*). Bemerkt de grote vensteropeningen zonder glas en het primitieve dakje boven de overwelfde buitenste ingangspoort. Het schip van de kerk was toegankelijk voor de gelovigen via twee afsluitbare deuren achterin de open 'torenhal'. Uiterst rechts een stukje van het in een vorig GT-nummer beschreven Hof van Ravenstein.

laattijdige verwezenlijking van het prachtige plan van Cruyl. De aan regen en vocht opengestelde muurgedeelten kunnen met de thans beschikbare middelen perfect beschermd worden.

Kortom: een aanklacht tegen keizer Karel, uitgaande van de nakomelingen van zijn slachtoffers. Bovendien heeft het toch wel 'iets', vind je niet? Een bijkomende toeristische attractie voor Gent, eentje met een verhaal.

Met dank aan Jos Tavernier die de ontwerpen van Poppe en Vaerwyck in de Zwarte Doos vond en digitaal aanleverde.

Noten

De Potter, F. (1893 e.v.). *Gent van de oudsten tijd tot heden*, deel VII, Siffer, Gent, p. 384-469. Met het in de tekst vermelde plan waarvan Boniours een kopie maakte, zijn er wel enkele problemen. Volgens De Potter was deze man beeldhouwer, maar hij staat niet ingeschreven op de volledig bewaard gebleven zeventiende-eeuwse ledenlijsten van de Gentse nering van schilders, beeldhouwers en andere beeldende kunstenaars, zorgvuldig uitgegeven door Van der Haeghen (1906). Omwille van de onduidelijkheden in verband met dit ontwerp laten we de afbeelding, bewaard in de Zwarte Doos, hier achterwege.

De Keyzer, B. (1979). *De St-Michielskerk te Gent*. Van Melle, Gent, pp. 91. Dit journalistiek werkje bevat enkele evidente fouten overgenomen uit De Potter en andere vroegere auteurs.

De Rynck, P., De Vuyst, W. (2016). *Stadsmuseum Gent STAM*. De Collectie 1833-2016. Uitg. Snoeck en STAM, p. 46 en 118-119.

Devriese, L. (2020). Hergebruik van kerken. In: *Ghendtsche Tydinghen*, 49, p. 251-255.

De Vuyst, W. (2015). Torenmaquettes van de Sint-Baafskathedraal en de Sint-Michielskerk. *Erfgoedmemo* nr. 78, GVSALM, Gent.

Kervyn de Volckaersbeke, Ph. (1857). *Les églises de Gand*, deel I, Hebbelynck, Gent.

Laleman, M.C. (1975). Neogotiek. In: *Gent, duizend jaar kunst en cultuur*. Stad Gent. Deel 3, p. 121; idem (1982). Het eerste neogotische gebouw in Gent: een theehuisje aan de Leie. In: *Kultureel jaarboek van de provincie Oost-Vlaanderen*, vol. 18, p. 197-209.

Notteboom, F. (1992). *De Sint-Michielskerk te Gent: voorgeschiedenis, bouwgeschiedenis, veranderingswerken, restauratie, stijlanalyse*. Scriptie UGent. Samenvatting in De Gentenaar 9 dec. 1992.

Van Aerschot, S., Bogaert, C., Lanclus, K., Verbeeck, M. e.a. (1976). *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen*, Gent - deel 4na, Snoeck, Gent, p. 460-464.

Van der Haeghen, V. (1905-1906). La corporation des peintres et des sculpteurs de Gand (16e-18e siècles). *Handelingen der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, deel 6, pp. 379.

Van Werveke, A. (1927). *Bijdragen tot de Geschiedenis en Oudheidkunde van Vlaanderen*, Willemsfonds en Van Rysselberghe - Rombaut, p. 181-183.

Verhaegen, P. (1938). *De oude kerken van Gent*, deel II, Antwerpen.